

نظام بانکی مطلوب در بانکداری متعارف و بانکداری غیر ربوی^۱

اشرف سادات میری^۲

مسعود باغستانی^۳

۱. مقدمه

نظام بانکی مطلوب در بانکداری متعارف^۴، نظامی است که ضمن ساماندهی و هدایت منابع وجوه مالی که در برخی از مواقع به تجهیز پس اندازهای ریز و درشت و هدایت آن ها به سمت بنگاه های تولیدی و تجاری منجر می شود، به سازماندهی دریافت بهره نیز اقدام می کند به گونه ای که همواره بهره دریافتی از طریق وام ها بزرگتر از بهره پرداختی به سپرده ها باشد. در نظام اقتصادی مبتنی بر بهره و بانکداری متعارف، دلایلی برای توجیه وجود بهره شامل رجحان زمانی، عدم نقدشوندگی، امکان نکول و تورم عنوان شده است.

مطابق قوانین بانکی کشورهای که نظام بانکداری متعارف در آنها حاکم است سپرده گذار با تحویل وجوه به بانک، مالکیت خود را از آن ها قطع کرده و آنها را به مالکیت بانک در می آورد و رابطه او با بانک رابطه بستانکار و بدهکار است و در مقابل بانک بازپرداخت مبلغ سپرده را مطابق مقررات متعهد می شود. به نظر حقوق دانان انگلیسی هنگامی که یک بانکدار حسابی برای مشتری باز می کند، رابطه ای که میان آنان برپا می شود رابطه بدهکار و بستانکار است هنگامی که در این حساب سپرده ای وجود دارد مشتری بستانکار و بانکدار بدهکار می باشد و بنابراین وجوه سپرده از سوی سپرده گذار در مالکیت بانکدار می باشد و بانک تکلیفی ندارد که نتایج اقدامات خود را برای سپرده گذاران افشاء کند (موسویان، ۱۳۸۲)

نتیجه اینکه در بانکداری متعارف سپرده گذاران هیچ اطلاعی از فعالیت های بانک در ارتباط با سپرده هایشان ندارند و نتایج عملیات بانکی سود باشد یا زیان هیچ فرقی برای آنان ندارد و بانک دار متعهد است در هر وضعیتی اصل سپرده و بهره آن را در موعد مقرر به سپرده گذار بپردازد.

بنابراین در بانکداری متعارف، سه گروه سپرده گذاران، بانک ها و متقاضیان تسهیلات بانکی، از نظر حقوقی در حوزه فعالیت خودشان کاملاً جدا از یکدیگر می باشند.

از دیدگاه خرد بانک مطلوب متعارف به بانکی اطلاق می گردد که تأمین مالی وجوه را به بهترین، سریع ترین و ارزانترین وجه ممکن انجام دهد. درصد بالای کارایی فعالیت بانک و درصد بالای سود آوری آن از این جهت که بانک یک بنگاه اقتصادی است نیز می تواند از نظر سهامداران و مدیران هر بانک به عنوان عاملی برای مطلوب سنجیده شدن بانک متعارف مدنظر قرار گیرد. به علاوه مدیریت مناسب ریسک شامل نسبت کفایت سرمایه و درجه توسعه یافتگی نظام سنجش اعتبار می تواند نقشی اساسی را در مطلوب نمودن یک بانک داشته باشد.

اگر بانک متعارف را از دید کلان مورد توجه قرار دهیم، یک بانک از طریق تأثیراتی که بر تورم از طریق مکانیزم خلق اعتبار و یا مکانیزم نرخ بهره در دوران نوسان اقتصادی می گذارد، می تواند مورد ارزیابی قرار گیرد.

نظام بانکی و مالی اسلامی در برخی اهداف و کارکردها با نظام بانکی و مالی متعارف مشترک است. از جمله می توان به گردآوری وجوه مازاد در اقتصاد برای سرمایه گذاری و تشکیل سرمایه، تسهیل تجارت و مبادله، ارائه خدمات مالی و فراهم

۱. مقاله حاضر بخشی از طرح پژوهشی "مطالعات پشتیبان طرح تحول بانکی در حوزه تحول بانکی" می باشد.

۲. کارشناس ارشد اقتصاد

۳. دکترای اقتصاد و هیات علمی

۴. منظور از بانکداری متعارف یا مرسوم، نظام بانکی مبتنی بر ربا می باشد که به عنوان جریان اصلی بانکداری در کشورهای پیشرفته محسوب می شود.

آوردن فرصت‌های سرمایه‌گذاری اشاره کرد. (منظور و دیگران، ۱۳۸۷). به عبارت دیگر واسطه‌گری مالی از مشترکات بانکداری متعارف و غیرربوبی است. از این منظر نظام بانکی غیرربوبی، می‌بایست برخی از ویژگی‌های نظام بانکی متعارف از جمله کارآیی، سودآوری، تأمین مالی و مدیریت ریسک را در بر داشته باشد.

اگرچه نظام بانکی غیرربوبی دارای ویژگی‌های مشترکی با نظام بانکی متعارف است ولی مبنای فلسفی نظام بانکی متعارف دنیا محور است و فقط برجسته‌های اقتصادی و مالی تمرکز دارد اما نظام بانکی غیرربوبی علاوه بر آن بر مسائل اخلاقی، رفتاری و اجتماعی نیز تأکید دارد (منظور و دیگران، ۱۳۸۷).

حذف ربا (بهره)، تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی، تأمین مالی خرد، نظارت بر نحوه مصرف و هدایت سرمایه‌ها، برقراری عدالت و توسعه مشارکت سطوح مختلف جامعه در فعالیت‌های اقتصادی و به کارگیری ابزارهای مناسب و مطابق با شرع جهت اجرای سیاست‌های اقتصادی دولت از مهمترین خصوصیات بانکداری غیرربوبی محسوب می‌شوند.

۲. ویژگی‌ها و ساختار نظام بانکی مطلوب در بانکداری متعارف

۲-۱- دیدگاه خرد

الف) کارآیی

در بانکداری مطلوب متعارف بانکها دارای اهداف خاصی از جمله حداکثر نمودن ثروت صاحبان سهام (افزایش سود) و ارائه ترکیب مناسبی از محصولات (تسهیلات) هستند. برای سنجش میزان تحقق این اهداف نیاز به معیارهایی است که یکی از این معیارها بهره‌گیری از شاخص‌های کارآیی است. یکی از تعاریف، کارآیی را معادل مقایسه نسبت بین ستانده‌ها به داده‌ها با یک استاندارد مشخص در نظر گرفته است (برهانی، ۱۳۸۵).

لویین و زروس (۱۹۹۸) شواهدی ارائه می‌دهند که نشان می‌دهد کارایی بانک‌ها برای توسعه مالی و توسعه اقتصادی بی‌نهایت مهم است.

کارایی سیستم بانکی هم در سطح خرد و هم در سطح کلان دارای اهمیت می‌باشد. در سطح خرد کارایی بانک‌ها به سودآوری بیشتر و کاهش هزینه‌های بانک و افزایش قدرت رقابتی و تداوم بقای آنها منجر خواهد شد.

با در نظر گرفتن بانک‌ها به عنوان واحد‌های خدماتی، کارایی به صورت نسبت حداقل هزینه ممکن به هزینه تحقق یافته، برای آرایه میزان مشخص ستانده، در مقایسه با سایر واحد‌های موجود در آن صنعت در نظر گرفته می‌شود.

به طور کلی آنچه که به عنوان یک نظام مالی کارا، در نظر گرفته می‌شود، عبارت است از نظامی که خدمات مالی را با دقت و سرعت عمل مطلوب و حداقل هزینه آرایه می‌کند، و انتظارات متقاضیان در بهترین حالت ممکن را تحقق می‌بخشد. اگر در سنجش کارایی، تمرکز روی ارزیابی این موضوع باشد که چطور یک بانک منابعش را برای تولید ستانده‌های جاری استفاده کرده است، در این صورت ارزیابی ما داده محور (Input-Oriented) خواهد بود.

از سویی دیگر تمرکز می‌تواند روی ارزیابی این نکته باشد که بانک به چه میزان ستانده‌های خود را با توجه به سطح جاری منابع تولید کرده است، که در این صورت یک تحلیل ستانده محور (Output-Oriented) انجام شده است.

مهمترین عواملی که روی میزان کارایی بانک‌ها اثرگذارند، عبارتند از: نوع مالکیت بانک‌ها (دولتی، خصوصی و یا خارجی بودن بانک‌ها)، میزان آزادی سیستم مالی، میزان آزادی فعالیت بانک‌ها، میزان رقابت بین بانکها، اندازه فعالیت بانک‌ها و ...

هرگونه ائتلاف منابع و عدم استفاده بهینه از آن‌ها، ساختار نامناسب، سیاست‌های اعتباری غیرمتعادل، مقررات بیش از حد و ... موجب کاهش کارآیی می‌گردد.

در بررسی و تحلیل عوامل موثر و تأثیرگذار بر کارآیی نظام بانکی متغیرهای مختلفی نظیر تعداد شعب، نسبت سرمایه به کل دارایی‌ها و ضریب مالکیت مورد بررسی قرار می‌گیرند.

نوع مالکیت بانک ها از عوامل تاثیر گذار بر کارایی بانک ها عنوان شده است. هرچند که در اکثر فعالیتهای اقتصادی خصوصی بودن فعالیت، کارایی را افزایش می دهد اما در مورد سیستم بانکی نتایج ضد و نقیضی در این رابطه وجود دارد. در مجموع، نتایج تجربی نشان می دهند که غالباً مالکیت دولتی بانک ها به سودآوری کمتر منجر شده و با شاخصهای اقتصادی بسیار منفی همراه خواهد بود. همچنین بانک های با مالکیت خارجی میزان دسترسی به اعتبارات را افزایش داده و در ازاء آن می توانند به سود بالاتری دست یابند.

آزادی سیستم مالی عامل دیگر تاثیر گذار بر کارایی بانک هاست. نتایج برخی از تحقیقات خارجی حکایت از آن دارد که برنامه های آزادسازی، کاهش در میزان کارایی بانک ها را به دنبال داشته است. اما برخی از مطالعات نشان می دهد که بعد از آزادسازی، تمرکز در سیستم بانکی کاهش یافته و در نتیجه رقابت و سودآوری بانک ها افزایش یافته است.

آزادی فعالیت بانک ها در مورد نرخ بهره و حجم تسهیلات نیز دارای اثراتی بر کارایی بانک هاست. مطالعات نشان می دهد که افزایش میزان آزادی فعالیت هایی که بانک می تواند انجام دهد، سودآوری بانک ها و بهره وری آن ها را افزایش می دهد. میزان رقابت بانک ها عامل دیگری است که در تعیین میزان کارایی بانک ها نقش دارد. طبق نتایج تحقیقات بوسانکو و تاکور، با ورود بانک های بیشتر به بازار، نرخ وام ها کاهش و نرخ پرداختی به سپرده ها و میزان وام دهی بانک ها افزایش می یابد چرا که هر چه تعداد بانک ها بیشتر باشد احتمال کمتری وجود دارد که یک متقاضی (حتی یک متقاضی بدحساب و بی کیفیت) نتواند وامی دریافت کند (طوسی، ۱۳۸۴).

علاوه بر موارد فوق الا اشاره عوامل مختلف دیگری از جمله ریسک اعتباری، افزایش سپرده قانونی، و عدم کفایت سرمایه در میزان کارایی بانک ها نقش دارند.

برای بررسی میزان کارایی بانک ها شاخص های مختلفی از جمله شاخص کارایی تخصیص، شاخص کارایی تولید و شاخص کارایی اندازه مورد استفاده قرار می گیرد. کارایی فنی شعب، کارایی ناشی از مدیریت و کارایی مقیاس از دیگر معیارهای کارایی بانک هاست.

برای سنجش کارایی بانک ها از روش های مختلفی استفاده می شود. تحلیل نسبت های مالی و استفاده از مدل های اقتصاد سنجی از جمله این روش هاست.

ب) مدیریت ریسک

ریسک به صورت کاهش در ارزش یک شرکت در اثر تغییرات ایجاد شده در محیط تجاری و فعالیتی یک بنگاه اقتصادی تعریف می شود. انواع مهم ریسک که یک بانک ممکن است با آن ها رو به رو شود شامل ریسک بازاری، ریسک اعتباری، ریسک عملیاتی، ریسک اجرایی و ریسک نقدینگی می باشد.

مدیریت ریسک شامل شناسایی، اندازه گیری و کنترل ریسک هایی می شود که بانک را تهدید می کند.

برای پوشش ریسک اعتباری بانک ها به رتبه بندی متقاضیان وام ها اقدام می کنند همچنین امروزه برای مدیریت پویای ریسک اعتباری از دو ابزار استفاده می شود: ۱- مشتقات اعتباری نظیر معاوضه (سوآپ) وام ها و اعتبارات ۲- خرید و فروش وام ها.

برای کنترل ریسک نقدینگی نیز روش هایی وجود دارد که برخی از آن ها عبارتند از: افزایش تعهدات بلندمدت بانک، کاهش سرمایه گذاری های بلندمدت و کاهش تسهیلات اعطایی (Pyle, 1997) و اداره مطالعات و کنترل ریسک بانک تجارت، (۱۳۸۶) به علاوه دریافت وثیقه از مشتریان امکان نقد کردن دارایی های ارزشمند وام گیرنده را برای بانک فراهم می سازد. کفایت سرمایه و نگه داری میزان مناسبی از ذخایر احتیاطی نیز دو ابزار برای مقابله با ریسک های تحمیلی به بانک و کنترل آن محسوب می گردند.

در مجموع می توان گفت سودآوری بالا، ترازنامه قوی، دارایی با کیفیت و کفایت سرمایه ویژگی های مهم بانک مطلوب متعارف در حوزه مدیریت ریسک به شمار می روند.

از دیگر ویژگی‌های نظام بانکی مطلوب متعارف در حوزه مدیریت ریسک استفاده از سیستم اعتبار سنجی مشتریان (متقاضیان تسهیلات) جهت شناسایی و تفکیک مشتریان خوش حساب و بدحساب جهت نحوه اعطای تسهیلات آتی به آنان و حفظ منابع بانک هاست.

شایان توجه است که استفاده از ساز و کارهایی نظیر بیمه سپرده از آن جهت که امکان کنترل ریسک بانک را در برابر ناپایداری‌های احتمالی افزایش می‌دهد از شاخص‌های ایجاد بانکداری مطلوب هم در بانکداری متعارف و هم بانکداری غیررئوی محسوب می‌شود.

۲-۲- دیدگاه کلان

در این مقاله ویژگی‌های بانکداری مطلوب متعارف از دیدگاه کلان در حوزه تأمین مالی خلاصه شده است. از این منظر می‌توان نقش بانک را در دو حوزه تأمین سرمایه شرکت‌ها و تأمین مالی خرد بررسی کرد.

الف- تأمین سرمایه شرکت‌ها

بانک‌ها بر حسب نوع فعالیت خود که به صورت تجاری، تخصصی، توسعه‌ای و ... می‌باشند، در حوزه‌ها و پروژه‌های مختلف، نقش تأمین‌کننده منابع مالی اعم از منابع لازم برای سرمایه در گردش، بازاریابی، تولید و ... را عهده‌دار می‌باشند. در ساختار مالی متکی به بانک، بانک‌ها انواع وام‌های کوتاه مدت و دراز مدت را در اختیار متقاضیان قرار می‌دهند و خدمات بانکی، هم به شکل بانکداری تجاری و هم به صورت بانکداری سرمایه‌گذاری و تخصصی به عموم عرضه می‌شود. به عبارت بهتر، در چنین ساختاری بخش بانکی هر دو وظیفه پولی و واسطه‌گری مالی را انجام می‌دهد.

یکی از مهمترین فعالیت بانک‌ها تأمین سرمایه در گردش مورد نیاز بنگاه‌ها می‌باشد. سرمایه در گردش قسمت عمده سبد دارایی بانک می‌باشد. معمولاً اعتبارات بانکی در این حوزه به روش‌های اعتبار نقدی، خط اعتبار اضافی، تأمین مالی اوراق، سند اعتباری و وام سرمایه در گردش ارائه می‌گردد.

ب- تأمین مالی خرد

علی‌رغم اینکه تاکنون تأمین مالی خرد به عنوان هدف و کارکرد اصلی در بانکداری متعارف محسوب نمی‌شده اما در سال‌های اخیر به نقش بانک در تأمین مالی خرد و به ویژه رفع فقر توجه بیشتری شده است.

فقر یکی از مشکلاتی است که تقریباً تمامی کشورهای جهان با آن درگیر هستند با وجود تمامی مشکلات برای رفع آن، راه‌حلی‌هایی نیز وجود دارد که تأمین مالی خرد یکی از آنهاست. تأمین مالی خرد بانکی توسط GRAMEEN BANK و با هدایت محمد یونس در سال ۱۹۷۰ پایه‌گذاری شده است. امروزه تأمین مالی خرد راه‌حلی برای ریشه‌کن کردن فقر محسوب می‌شود. تاسیس موسسات گوناگون، سازمان‌های مردم‌نهاد (NGOs)، بانک‌ها و نهادهای مختلف برای این امر، نشان‌دهنده موفقیت این طرح می‌باشد.

بانک‌های تجاری قادر به ایفای نقش اساسی در تأمین مالی خرد به دلایل زیر می‌باشند:

اولاً اینکه آنها قانونمند و نظارت شده هستند.

دوم این که بانک می‌تواند طیف وسیعی از خدمات را به فقرا ارائه دهد.

دلیل دیگر به حجم سرمایه‌ای که آنها قادر به کسب کردن آن هستند بر می‌گردد. بانک‌های تجاری دارای شبکه گسترده‌ای برای دریافت وجوه می‌باشند و قادرند تعداد و حجم وام‌های مورد درخواست را افزایش دهند. به علاوه آنها از طریق شعب خود می‌توانند امکان دسترسی آسان به خدمات را برای مشتریان به طرز کاراتری فراهم کنند و همچنین نظارت دقیق تری روی وام‌ها و پروژه‌ها داشته باشند.

از مزایای دیگر فعالیت بانک‌های تجاری در تأمین مالی خرد، بهبود و تقویت تصویر ذهنی مردم از بانک می‌باشد. کمک به رفع فقر در جامعه فضای قابل اعتماد تری را برای بانک در سطح بخش مالی رسمی به دنبال خواهد داشت.

- بانک های تجاری به روش های مختلفی مانند قرض دادن مستقیم، مشارکت با موسسات تامین مالی خرد و فروش اوراق صندوق تامین مالی خرد، می توانند در تامین مالی خرد مشارکت نمایند.
- با توجه به مطالب ارائه شده بانک مطلوب از دیدگاه تامین مالی، بانکی است که با استفاده از ابزارهای مختلف تامین مالی، منابع مالی لازم را به طور بهینه به بنگاه ها و فعالان اقتصادی، با کارایی بالا و اثر بخشی زیاد اختصاص دهد.
- بر اساس مطالب بیان شده مهمترین ویژگی های نظام بانکی مطلوب در بانکداری متعارف از دیدگاه خرد و کلان عبارتند از:
- واسطه‌گری مالی و جمع‌آوری وجوه مازاد و سازماندهی نرخ بهره
 - انتقال مالکیت پول از سپرده‌گذار به بانک (در ازای دریافت بهره)
 - عدم دخالت بانک در فعالیت وام‌گیرنده
 - تعهد بانک به بازپرداخت سپرده و بهره مربوطه به سپرده‌گذار
 - سودآوری بالا
 - بهره‌مندی از شاخص های کارایی و عدم اتلاف منابع و اعطای بیشترین میزان اعتبارات و تسهیلات با کمترین نرخ بهره‌مندی از ابزارهای مدیریت ریسک نظیر بهره‌مندی از دارایی با کیفیت و کفایت سرمایه، سیستم اعتبارسنجی مشتریان و تعبیه سیستم تنبیه و تشویق در قبال مشتریان بد حساب و خوش حساب.
 - تامین مالی مناسب

۳. ویژگی های نظام بانکی مطلوب در بانکداری اسلامی

۳-۱- مهمترین دیدگاه ها در خصوص ساختار و الگوی بانکداری اسلامی

۳-۱-۱ دیدگاه آیت اله صدر

- بر اساس نظریات آیت الله صدر بانک های اسلامی (غیرربوی) باید دارای ویژگی های زیر باشند:
- توانایی انجام فعالیت های اقتصادی و کسب سودهای لازم برای ادامه کار را داشته باشند. (سودآوری)
 - ربا در آن نباشد.
 - بانک بدون ربا باید سرمایه بیشتری داشته باشد زیرا به دلیل مواجهه با ریسک ناشی از پروژه هایی که تامین مالی می کند مسئولیتی سنگین تر از بانکهای ربوی دارد.
 - به عنوان یک موسسه تجاری سودده، به فعالیت خود ادامه داده و به موفقیت دست یابد.
 - بتواند نقشی را که شرایط اقتصادی، صنعتی و بازرگانی از یک سیستم بانکی انتظار دارند، ایفا نماید.
 - از نظر ایشان بانک بدون ربا می تواند با رعایت برخی شرایط، اعتبار بیشتر از سپرده های نزد خود را خلق کند.
 - بر اساس نظریات آیت اله صدر در بانک بدون ربا در عقود مضاربه بر خلاف بانک ربوی مالکیت سپرده از طریق قرض به بانک منتقل نمی شود. همچنین بانک بدون ربا می تواند اصل سپرده سپرده‌گذاران را تضمین کند از این طریق که بانک به عنوان شخص حقوقی ضامن سپرده می شود و در صورت زیان پروژه ای که سپرده در آن به کار رفته بانک جبران آن را تعهد می نماید.
 - در قرارداد مضاربه بانک تنها نقش واسطه میان سرمایه و کار را بر عهده دارد و در ازای این واسطه‌گری و ارائه خدمت به دو طرف قرارداد می تواند حق الزحمه دریافت کند.
 - اما اگر بانک از دارایی خود در قراردادهای مضاربه استفاده کند در سود سهیم خواهد بود اما حق دریافت کارمزد ثابت را نخواهد داشت. بر اساس نظر آیت اله صدر بانک بدون ربا می بایست اداره خاصی به نام اداره مضاربه ها ایجاد نماید تا امور مربوط به این عقد در اداره مذکور انجام گیرد.

۳-۱-۲- دیدگاه موسویان

موسویان (۱۳۹۰) جهت اجرای بانکداری بدون ربا الگویی پیشنهاد داده‌اند. در الگوی پیشنهادی ایشان چهار نوع بانک تحت عناوین بانک‌های قرض‌الحسنه، بانک‌های تجاری، بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای و بانک‌های جامع و چهار نوع موسسه اعتباری غیر بانکی تحت عناوین موسسه‌های مالی اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های لیزینگ و موسسه‌های قرض‌الحسنه با مأموریت‌های مختلف و روش‌های مناسب در عرصه تجهیز و تخصیص منابع ارائه می‌شود که از جهت حوزه فعالیت و توانایی‌های نظارتی به‌طور کامل متفاوت هستند؛ در نتیجه هر یک از بانک‌های تجاری، تخصصی و جامع تنها با برخی قراردادهای تناسب دارند.

ایشان معتقدند که صندوق‌ها و مؤسسه‌های پراکنده‌ای که در حال حاضر به امور قرض‌الحسنه می‌پردازند می‌بایست در قالب سازمان مستقل و تعریف شده‌ای به صورت قانونمند اداره شوند و با توجه به ویژگی پول آفرینی چنین مؤسسه‌هایی بهترین شکل سازماندهی آن‌ها قرار گرفتن در قالب نظام بانکی با نظارت رسمی بانک مرکزی است.

بر اساس الگوی پیشنهادی موسویان تخصیص منابع بانک‌های تجاری جهت خرید انواع کالاها و خدمات و تأمین سرمایه در گردش بنگاه‌ها و تنها در قالب عقود مبادله‌ای انجام می‌شود.

تخصیص منابع در بانک‌های تخصصی و توسعه‌ای با محوریت قراردادهای مشارکتی صورت می‌گیرد اما در مواردی که قراردادهای مشارکتی جواب نمی‌دهد، از برخی از انواع عقود مبادله‌ای به صورت مکمل استفاده می‌شود. بانک تخصصی کشاورزی می‌تواند از عقود مزارعه و مساقات نیز استفاده کند.

نهایتاً بانک‌های جامع بانک‌های بزرگی هستند که افزون بر فعالیت‌های خیرخواهانه (قرض‌الحسنه) و فعالیت‌های بانک‌های تجاری، در عرصه‌های گوناگون اقتصادی فعالیت‌های بانک‌های تخصصی را هم انجام می‌دهند. بانک‌های جامع می‌توانند برخی از شعبه‌های خود را به فعالیت‌های قرض‌الحسنه و بانک‌های تجاری و برخی را به فعالیت‌های بانک‌های تخصصی اختصاص دهند و می‌توانند شعبه‌های تخصصی خود را به تناسب بخش‌های اقتصادی تقسیم کنند.

۳-۱-۳- دیدگاه توتونچیان

بر اساس نظریات توتونچیان (۱۳۷۹) در اقتصاد اسلامی، پول ویژگی‌های کالای عمومی را داراست و از آن جا که منطق اقتصادی حکم می‌کند در تمام دنیا باید تولیدکننده و اداره‌کننده کالاهای عمومی دولت‌ها باشند لذا بانک اسلامی ضرورتاً باید دولتی باشد.

در بانکداری اسلامی تک تک سپرده‌گذاران می‌توانند و باید در فعالیت‌های جامعه اسلامی خود شریک باشند. در واقع سپرده‌گذاران عرضه‌کننده سرمایه هستند و بانک اسلامی را وکیل خود قرار می‌دهند که سپرده او را به صورت سرمایه بالفعل درآورد. سپرده سپرده‌گذاران در یک ظرف به صورت مشاع جمع شده و پس از آن که بانک با متقاضیان قراردادهای لازم برای سرمایه‌گذاری در زمینه‌های متعدد در سراسر کشور امضا نمود بخشی از سود حاصل از سرمایه‌گذاری‌هایی که به وسیله این سپرده‌های مشاع تأمین مالی می‌شوند جزو درآمد مشاع سرمایه‌گذاران محسوب می‌شود. بانک اسلامی پس از کسر حق الوکاله خود از این درآمدها و در صورت استفاده از منابع خود برداشت سهم سود خود، آن‌ها را به نسبت مبلغ و مدت سپرده بین سپرده‌گذاران تقسیم می‌کند.

از نظر ایشان در بانک اسلامی تمام سپرده‌ها به صورت مشاع درمی‌آیند و معلوم نیست که سپرده کدام سپرده‌گذار در کدام پروژه و در چه منطقه‌ای سرمایه‌گذاری شده لذا سود سپرده‌ها نیز مشاع است.

بر اساس نظرات وی اساس بانکداری اسلامی مشارکت است. ایشان معتقدند که اگر بانکداری غیر ربوی واقعی در جامعه اجرا شود و بانک‌ها عرضه‌کننده سرمایه باشند سپرده قانونی که مختص بانکداری متعارف است و برای جلوگیری از خلق بی‌رویه پول اعمال می‌شود محلی از اعراب نداشته و باید برابر صفر باشد.

افتتاح باجه ای در خصوص عقد مشارکت واقعی در یکی از شهرهایی که تعصبات مذهبی قوی تری در آن جا وجود دارد یا باز کردن باجه ای در یک بانک خاص در کشور و یا باز کردن باجه در یکی از شعب بانک های موجود کشور راه حل پیشنهادی ایشان برای اجرای بانکداری بدون ربا در کشور می باشد. در ادامه ایشان پیشنهاد می دهند که بعد از به دست آمدن تجربه لازم از این نوع مطالعه آزمایشی (pilot study) و انجام ارزیابی مستمر آن و پس از رفع نقائص و مشکلات در سطوح وسیعتر و به صورت یکپارچه در سراسر کشور تعمیم یابد.

وی توصیه می کند که باجه ای که به صورت پایلوت ایجاد شده است دو نوع سپرده بپذیرد. یکی سپرده ممتاز که به مصرف عقود مشارکت، فروش اقساطی و مضاربه خواهند رسید و صاحبان آن ها در سودهای انباشته شده واقعی حاصل از عقود متعدد مشارکت در طی یک سال شریک خواهند بود. نرخ سود متعلق به این سپرده ها متغیر خواهد بود. دوم سپرده عادی که سودهای واقعی انباشته شده حاصل از عقود متعدد مشارکت در طی یک سال به آن ها تعلق می گیرد ولی نرخ سود متعلق به آن ها ثابت است.

از نظر وی ماهیت مشارکت که اساس بانکداری اسلامی را تشکیل می دهد نیاز مبرم به یک واحد نظارت و کنترل را ضروری می سازد تا بر کلیه عملیات اعم از قراردادهای، درخواست ها، تقسیم سود و .. نظارت نماید.

۳-۱-۴- دیدگاه عیوضلو

وی معتقد است که مالکیت هرگونه نماء یا رشد حاصل در مال در طول فعالیت اقتصادی از آن کسی است که مال متعلق به اوست. به علاوه معاملات بانک اسلامی باید از ابعاد مختلف مانند زمان، مکان، کیفیت، مبلغ، سود، نرخ ها و... شفاف و روشن باشد به گونه ای که طرفین قرارداد به ویژه مشتریان بانک دقیق بدانند چه می گیرند و باید چه چیزی به بانک برگردانند. از نظر ایشان ضرورت حاکمیت شفافیت حقوقی و مالی با حفظ اسرار حرفه ای از دیگر خصایص بانکداری اسلامی است. وی معتقد است که نرخ سود در عقود مبادله ای باید به صورت قطعی و بر اساس نرخ واقعی بازار تعیین شود نه اینکه بر اساس خواست شورای پول و اعتبار و برای یک سال تعیین گردد. تعیین نرخ بازدهی در عقود مشارکتی باید بعد از وقوع فعالیت و حصول درآمد تعیین شود نه اینکه نرخ مذکور از سوی شورای پول و اعتبار به صورت حداقل و حداکثر تعیین شود. وی برای حذف ربا از عملیات بانکی و ایجاد رقابت به منظور واقعی کردن عملیات بانکی تفکیک حساب ها را بر اساس انواع عقود و محصولات بانکی به جای طرح تفکیک بانک ها پیشنهاد می دهد. در ادامه وی معتقد است که با تفکیک وظایف و کارکرد بانک ها می بایست نظام نظارتی هر بانک نیز متناسب با این تفکیک وظایف به صورت تخصصی و حرفه ای تغییر یابد و چنانچه انواع فعالیت در یک بانک تعریف شود لازم است ساختار مدیریتی آن بانک متناسب با این وظایف متحول شود.

۳-۱-۵- دیدگاه بیدآباد

از نظر بیدآباد (۸۹-۱۳۸۶) بانک واحدی است که به نمایندگی از طرف سپرده گذار منابع سپرده ایی سپرده گذار را به متقاضیان تسهیلات مشارکت (مجری طرحهای سرمایه گذاری) تخصیص می دهد و طبق قراردادهای مشخص، سود یا زیان حاصله، بین سپرده گذار، بانک و سرمایه گذار تقسیم می شود. قراردادهای تنظیمی بانک با هر کدام از طرفین می تواند بر مبنای کارمزد و یا بر مبنای مشارکت در سود یا زیان باشد.

وی معتقد است که نرخ دریافت مازاد (بهره) نباید از پیش مشخص و شرط شود و گرفتن بهره در قرض های مصرفی ربا است.

وی مشارکت در سود و زیان طرح خاص، مشارکت در سود و زیان بسته طرح ها و مشارکت در سود و زیان شعبه مجری بانکداری مشارکت در سود و زیان را به عنوان سه نوع محصول بانکی معرفی می کند.

ایشان توصیه می‌کنند که به منظور اجرایی شدن طرح مشارکت در سود و زیان، شعبه مشارکت در سود و زیان PLS (که ترجیحاً شعبه‌ای مستقل می‌باشد) انتخاب و این شعبه تحت نظارت عضو هیئت مدیره ناظر مسئولیت اجرای طرح را براساس ضوابط و دستورالعمل‌های تعیین شده به عهده گیرد. به علاوه وی استفاده از اوراق قرضه بدون ربا را به عنوان ابزار سیاست پولی در نظام بانکداری بدون ربا پیشنهاد می‌دهد.

۳-۲- ویژگی های نظام بانکی مطلوب در بانکداری اسلامی

۳-۲-۱- دیدگاه خرد

۳-۲-۱-۱- مطابقت با مبانی فقهی

به طور کلی هدف از اجرای بانکداری اسلامی، حذف سیستم ربوی (ربا) و تأمین مالی فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی است. مهمترین ویژگی نظام بانکی غیرربوی، عدم دریافت و پرداخت بهره (سود از قبل تعیین شده) می‌باشد. در این نظام سپرده‌گذاران، بانک‌ها و بنگاه‌های اقتصادی به صورت عناصر مجزا از هم عمل نمی‌کنند بلکه سود و زیان بانک‌ها و به دنبال آن سود و زیان سپرده‌گذاران بستگی به عملکرد و موفقیت بنگاه‌ها دارد. در کل می‌توان گفت نظام بانکداری در انطباق با موازین شرعی باید ویژگی‌های زیر را داشته باشد:

- انطباق ماهیت عقود سپرده‌گذاری و اعطای تسهیلات با موازین فقهی

انطباق عملکرد نظام بانکی در عملیات بانکی با موازین فقهی

- از این جنبه، نظارت بر عملکرد نظام بانکی از لحاظ رعایت موازین شرعی در این عملیات بانکی اهمیتی مضاعف پیدا می‌کند.

- انطباق عملکرد مشتریان بانک با موازین فقهی

- نظارت بانک بر نحوه مصرف وام‌های پرداختی جهت هدایت سرمایه پرداختی در مسیر صحیح، یکی دیگر از ویژگی‌ها و ارکان مهم نظام بانکداری غیرربوی در حوزه انطباق عملیات بانکداری با مبانی شرعی و فقهی است. این نظارت از اهمیت زیادی برخوردار است چرا که تسهیلات دریافتی می‌بایست صرفاً در زمینه مشخص شده در قرار داد مصرف گردد.

- کارکرد صحیح نهاد قرض الحسنه

- پذیرش زیان توسط بانک در عقود مضاربه و مشارکت

در مواردی که بانک غیرربوی اقدام به تأمین سرمایه (عقد مضاربه و مشارکت) می‌کند، بانک و عامل (دریافت‌کننده سرمایه) می‌بایست در سود و زیان حاصل از فعالیت اقتصادی عامل (دریافت‌کننده سرمایه) شریک شوند.

شرط جبران زیان هم این است که در یک معامله، زمانی که طرفین شریک می‌شوند در سود و زیان شریک می‌شوند نه فقط در سود. لذا این اعتقاد وجود دارد که نمی‌توان در یک قرارداد سپرده‌گذاری قید کرد که یک طرف معامله زیان را قبول ندارد. زیرا بانک وکیل است و آثار وکالت متوجه وکیل و اصیل می‌باشد. البته اگر زیان حاصل شد و وکیل و مدیر شرکت مدنی - که بانک است - از مال خود معادل زیان را به سپرده‌گذار تملیک کند بلا اشکال است. این موضوع نه تنها در قانون عملیات بانکی بدون ربا بلکه در طول تاریخ در فقه اسلامی ما وجود داشته است. در قانون مدنی هم این موضوع وجود دارد که در باب مضار به ماده ۵۵۸ قانون مدنی می‌توان رجوع کرد (ماهنامه اقتصاد ایران^۱، ۱۳۸۹).

البته در حال حاضر در کشور ما در عقد مضاربه براساس عقد صلح که با دریافت‌کننده سرمایه منعقد می‌شود فقط عامل (دریافت‌کننده سرمایه) متعهد به پرداخت زیان وارده به سرمایه است. بر این اساس در شرایط عدم تحصیل سود، جبران زیان تماماً به عهده متقاضی وام است، زیرا بانک به استناد اینکه با بررسی‌های دقیق کارشناسی و اطمینان از حصول سود، مبادرت به تنظیم قرارداد مضاربه کرده است، لذا در ضرر با عامل شریک نیست مگر تحت شرایط استثنایی نظیر بروز حوادث غیرمترقبه

(آتش سوزی، سیل، زلزله و...) و در صورت موجود بودن اسناد و مدارک لازم و کافی دال بر اینکه شخص (اعم از حقیقی یا حقوقی) در پدید آمدن حادثه دخالتی نداشته است. (معاونت امور اقتصادی وزارت اقتصاد، ۱۳۷۴). لذا در حال حاضر بانکهای کشور ما فقط در سود شریک می شوند و در قبال تحمل زیان هیچ گونه مسئولیتی به عهده ندارند.

۳-۲-۱-۲- مدیریت ریسک

بانک های متعارف و بانک های اسلامی (غیر ربوی) هر دو می بایست ریسک هایی را که با آنها مواجهند مدیریت و کنترل کنند. اما بانک های اسلامی با ریسک های بیشتر و خاصی نسبت به بانک های ربوی مواجه هستند. لذا بانک مطلوب غیر ربوی می بایست توانایی کنترل و مدیریت ریسک های مذکور را داشته باشد.

برخی از این ریسک های خاص عبارتند از: ریسک نگه داری کالا و فروش مجدد آن ها در قراردادهای مباحه و اجاره، ریسک ناشی از تعیین نسبت تقسیم سود یا زیان پروژه ها، ریسک ناشی از زیان دهی احتمالی پروژه ها در بخش های مختلف اقتصادی که بانک در آن ها مشارکت کرده است، ریسک ناشی از قوانین و محدودیت های بیشتر در بانکداری بدون ربا، ریسک قیمت گذاری کالاها در قرارداد مباحه و اجاره و ریسک انتقال در قراردادهای انتقال بدهی (Sungard, 2008).

برخورداری از سرمایه و ذخایر کافی برای جبران زیان های احتمالی در قراردادهای مشارکتی، ریسک بانک اسلامی را کاهش خواهد داد. به علاوه انتشار عملکرد بانک اسلامی ضمن کاهش مخاطره اخلاقی سپرده گذاران، ریسک ناشی از عملکرد بانک که در سود سپرده گذار منعکس می شود را کم خواهد کرد.

بر اساس مطالب فوق الاشاره، در کاهش ریسک بانک های اسلامی چند عامل کلیدی شامل کفایت سرمایه، دارایی ها، مدیریت و به کارگیری استراتژی اطلاعاتی شفاف نقش دارند.

۳-۲-۱-۳- لزوم تفکیک عملیات و ساز و کار بانکی

به کارگیری سپرده های بانکی در زمینه از پیش تعیین شده یکی دیگر از ویژگی های نظام مطلوب بانکداری اسلامی (غیر ربوی) است. این ویژگی لزوم تفکیک عملیات بانکی را موجب می شود.

در بانکداری غیر ربوی به کارگیری سپرده ها در زمینه هایی که قبلاً به اطلاع سپرده گذار نرسیده و رضایت وی دریافت نشده باشد با مبانی فقهی مطابقت ندارد. به عنوان نمونه استفاده از سپرده های قرض الحسنه در مسیری غیر از اعطای تسهیلات قرض الحسنه خلاف مبانی شرعی است.

به علاوه با توجه به مغایرت اهداف فعالیت های قرض الحسنه ای بانک ها که ماهیتی عام المنفعه دارند با اهداف تجاری آن ها که سودآوری را دنبال می کنند، شایسته است که موسسات قرض الحسنه به صورت نهاد مستقلی در آیند. این امر خود به خود به تفکیک عملیات قرض الحسنه از سایر عملیات بانکی منجر می شود.

بانک های تجاری و تخصصی نیز اگر بخواهند از عقود مشارکتی در کنار عقود مبادله ای استفاده کنند باید حساب این عقود را به صورت کاملاً تفکیک شده، ثبت و نگهداری کنند. انجام عملیات مربوط به عقود مبادله ای و مشارکتی در شعبات مجزا به این امر خواهد کرد.

۳-۲-۲- دیدگاه کلان

۳-۲-۲-۱- واسطه گری (تامین) مالی

تامین مالی خرد- به معنای تامین مالی افراد حقیقی و بنگاه ها و شرکت های کوچک و متوسط که معمولاً به موسسات تامین مالی دسترسی ندارند یکی از اهداف و ویژگی های نظام بانکی مطلوب غیر ربوی است. بانک غیر ربوی مطلوب می بایست برای

در بانکداری متعارف سیاست های پولی به دو صورت انجام می شود، تغییر در پایه پولی و تغییر در ضریب فزاینده پولی. ابزارهای مورد استفاده در سیاست های پولی نیز به دو دسته تقسیم می شوند.

یک دسته از آنها شامل عملیات بازار باز و نرخ تنزیل مجدد بر مبنای نرخ بهره عمل می کنند و دسته دوم شامل ابزارهایی هستند که به صورت مستقیم حجم پول را کنترل می کنند نظیر ذخایر قانونی و سقف های اعتباری (ندری و کیائی، ۱۳۸۷ و فراهانی فرد ۱۳۷۸).

اما در خصوص استفاده از برخی از ابزارهای سیاست پولی در بانکداری متعارف نظیر عملیات بازار باز و نرخ تنزیل مجدد در میان فقها و اقتصاددانان اسلامی اتفاق نظر جامعی وجود ندارد.

اما برخی از اقتصاددانان اسلامی علاوه بر ابزارهای متداول در بانکداری سنتی، ابزارهای جدیدی در نظام بانکداری بدون ربا پیشنهاد داده اند که برخی از آن ها عبارتند از: تغییر در نسبت سهم سود بانک ها که هر چه نسبت سود بانک بیشتر تعیین شود هزینه تسهیلات بالا می رود و تقاضای تسهیلات کم می شود و نهایتاً حجم پول در جامعه کم می گردد (که در قانون بانکداری بدون ربا ایران نیز این ابزار تعبیه شده است)، تنزیل بدهی های مردم به دولت توسط بانک مرکزی، اوراق مضاربه، اوراق مشارکت، تغییر حداقل نرخ سود مورد انتظار، اعطای جوایز و امتیازات ویژه، تغییر در حق وکالت بانک ها (در این روش بانک مرکزی با تغییر حق الوکاله بانک ها بر میزان سپرده گذاری و تقاضای تسهیلات و نهایتاً حجم پول اثر می گذارد)، خرید و فروش دارائیهای بانک مرکزی نظیر سکه، طلا و ارز که می توان به کمک آن حجم پول موجود در جامعه را تغییر داد و به انجام سیاست پولی اقدام کرد. البته به برخی از این ابزارها ایراداتی نیز وارد شده است.

۴. جمع بندی و نتیجه گیری

- بر اساس مطالب عنوان شده مهمترین ویژگی های نظام بانکی مطلوب در بانکداری اسلامی از دیدگاه خرد و کلان عبارتند از:
- گردآوری و واسطه گری وجوه مازاد در اقتصاد و هدایت آن به سوی سرمایه گذاری، تشکیل سرمایه و تولید (تأمین مالی فعالیت های اقتصادی و تولیدی)
 - مشارکت سپرده گذار، بانک و سرمایه پذیر در سود و زیان فعالیت اقتصادی که منابع مالی سپرده گذار و بانک در آن به کار گرفته شده است.
 - حذف ربا (بهره) و عدم دریافت و پرداخت سود از قبل تعیین شده.
 - نظارت بر نحوه مصرف سپرده ها جهت اطمینان از مصرف تسهیلات در زمینه تعیین شده در قرار داد.
 - برقراری عدالت و تأمین مالی خرد
 - مدیریت ریسک متناسب با مخاطرات ناشی از فعالیت بانک غیر ربوی
 - تعیین ساز و کار مناسب جهت تقسیم و ارزش گذاری دارایی های مالی و سود ناشی از فعالیت های اقتصادی و تفکیک تسهیلات اعطائی بر مبنای منبع آن ها (منابع بانک یا سپرده ها) جهت تقسیم واقعی سود حاصل از تسهیلات بین سپرده گذاران و بانک.
 - تجدید ارزیابی دارایی های بانک ها در دوره های زمانی مشخص جهت تعیین میزان بهره وری سپرده ها و بهره وری دارایی های بانک جهت تعیین سود واقعی بانک ها و سپرده گذاران.
 - وجود نهادهای مالی و نظارتی اسلامی و ابزارهای مالی اسلامی.
 - وجود بازارهای بین بانکی اسلامی.
 - بهره مندی و استفاده از رویه های حسابداری ویژه متناسب بانکداری اسلامی.
 - بهره مندی از سیستم اسلامی جهت برخورد با دیرکرد بازپرداخت وام ها.

- عملیات بانکی تفکیک شده به گونه‌ای که امکان مدیریت، اجرا و نظارت بر عملیات بانکی بر مبنای موازین فقهی فراهم باشد. یک تفکیک اولیه این است که در بانکهای اسلامی سه عملیات قرض الحسنه، عقود مبادله‌ای و عقود مشارکتی در واحدهای جداگانه‌ای به انجام برسند.

منابع و مأخذ:

- بانکداری اسلامی معوقه ها، ماهنامه اقتصاد ایران، (۱۳۸۹)، شماره ۱۳۹.
- برهانی، حمید، (۱۳۷۷)، "سنجش کارایی در بانک های تجاری ایران و ارتباط آن ها با ابعاد سازمان و مالی، مجموعه مقالات نهمین سمینار بانکداری اسلامی، موسسه عالی بانکداری ایران.
- برهانی، حمید، (۱۳۸۵)، "کارایی و راه کارهای افزایش آن در بانک های تجاری"، مجموعه مقالات هفدهمین همایش بانکداری اسلامی، موسسه عالی بانکداری ایران.
- بیدآباد، بیژن، اوراق قرضه غیرربوی و ابزارهای پولی بانکداری مرکزی بدون ربا، سایت اینترنتی www.bidabad.com
- تسخیری، (۱۳۷۷)، "مقایسه اجمالی طرح آیت الله صدر با قانون اسلامی عملیات بانکی"، مجموعه مقالات و سخنرانیهای نهمین سمینار بانکداری اسلامی، موسسه عالی بانکداری ایران.
- توتونچیان، ایرج (۱۳۷۹)، پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه داری، نشر توانگران
- شورای هماهنگی بانک های دولتی (دکتر عیوضلو) ۱۳۹۰، طرح جامع تحول نظام تأمین مالی کشور
- صدر، سید محمد باقر (۱۳۸۹)، بانک بدون ربا، مترجم مرتضی زنجانی، انتشارات فرهنگ سبز
- طوسی، محمدرضا، (۱۳۸۴)، "رقابت و ثبات مالی، چالش های پیش روی در سیستم بانکی"، مجموعه مقالات شانزدهمین همایش بانکداری اسلامی، موسسه عالی بانکداری ایران.
- فرهانی فرد، سعید (۱۳۷۸)، سیاستهای پولی در بانکداری بدون ربا، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
- مدیریت ریسک در بانکداری (۱۳۸۶)، اداره مطالعات و کنترل ریسک بانک تجارت.
- منظور، داوود و رحیمی، امیر محمد و محمدی، محسن، (۱۳۸۷)، "بانکداری اسلامی در رقابت با بانکداری متداول، موانع و چالش های پیش رو، مجموعه مقالات نوزدهمین همایش بانکداری اسلامی، موسسه عالی بانکداری ایران.
- موسویان، سید عباس، (۱۳۸۶)، "طرح پیشنهادی برای اصلاح و تکمیل قانون عملیات بانکی بدون ربا"، مجموعه مقالات هجدهمین همایش بانکداری اسلامی، موسسه عالی بانکداری ایران.
- موسویان، عباس (۱۳۷۹)، "ساختار مطلوب بانکداری بدون بهره و تأثیر آن در کارایی نظام بانکی"، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- موسویان، عباس، "انواع بانک های بدون ربا"، مجله اقتصاد اسلامی (۱۳۸۲)، شماره ۱۱، صفحات ۴۹ الی ۷۸.
- موسویان، سیدعباس (۱۳۹۰)، اصلاح قانون و الگوی عملیاتی بانکداری بدون ربا، گزارش منتشر نشده
- ندری، کامران و کیائی، حسن (۱۳۸۷)، سیاستگذاری پولی در بانک مرکزی براساس نرخ بهره و حرمت ربا در اسلام، مجموعه مقالات نوزدهمین همایش بانکداری اسلامی.
- Gilbert, R. Alton & W. Wilson, Paul, (1999), "Effects of Deregulation on the Productivity of Korean Banks", Department of Economics, University of Texas, Austin, Texas, USA
- Milligan, Jack (2005), What Makes a Good Bank good
- Millon Cornett, Marcia & Guo, Lin & Khaksari, Shahrir & Tehranian, Hassan (2005) "The Impact of Corporate Governance on Performance Differende in Privately – Owned Versus State Owned Banks : An International Comparision", Southern Illinois University at Carbondale
- Pyle, David, (1997), "Bank Risk management: theory"
- Sapienza, Paolo, (2001), "The effects of government ownership on bank lending", Kellogg School of Management, Northwestern University, Sheridan Rd., Evanston, IL 60208, USA

- Spong ,Kenneth and Richerd Sullivan (1995), What Makes Bank Efficient? Federal Reserve bank of kansas bank.
- Srivastava, Reema (year ?), "working Capital Financing by banks and its regulation",Faculty of Commerce, B.H.U., Varanasi.
- Sungard (2008), "Islamic banking and finance", www.sungard.com
- Ugur, Zeynep, (2006), "commercial banks and microfinance